

Ярослав Калакура
Київ

Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції

З поміж новел сучасної української історіографії заслуговує уваги дедалі більша зацікавленість психологією історії та істориків, психологією творчості та креативності, залученням методів психології до історичного пізнання, в т.ч. *інтроспекції* (від лат. *Introspect* – дивлюсь у середину) як методу самопізнання, самоспостереження, самооцінки своєї творчості, розвитку самосвідомості, еволюції поглядів, збагачення досвіду тощо. Засобом цього методу є пам'ять та уява, їх здатність до фіксації та реконструкції, можливість екстраполювати інструментарій самопізнання на дослідження психології не тільки своєї творчості, але й інших істориків, на створення колективного образу історичних співтовариств. Все це можливе на основі залучення до базових свідчень, крім власних спостережень, джерел особового походження, зокрема щоденників, листування, автобіографій, спогадів, а також текстів наукових і публіцистичних творів, рецензій, персональних бібліографічних покажчиків. Як відомо, Марк Блок, спираючись на власні рефлексії та спостереження за колегами з «Анналів», змоделивав образ ідеального історика для своєї епохи, поставивши на домінуюче місце професійне володіння ремеслом історичного пізнання, високу фахову культуру та тематичні орієнтації дослідників. Пріоритетами образу «ідеального» радянського історика вважалися непохитна вірність марксистсько-ленінській теорії, її пропаганда та служіння ідеалам комунізму, обов'язкова участь у суспільному житті та громадській роботі, а сам цей образ конструювався як повна протилежність «образу ворога», тобто «буржуазному історик», який пов'язувався виключно з негативними характеристиками, і з яким не могло бути ніякого примирення та співпраці. До речі, цей образ формувався на ґрунті особливостей людської психіки і на тлі ворожого ставлення до всього капіталістичного світу як ідеологічний і психологічний стереотип: кризові явища, внутрішні труднощі, невдачі,

конфлікти, загострення міжнародної напруженості пояснювались «коварними підступами класового ворога» та його загрозами¹.

Не дивлячись на те, що українська наука, насамперед психологічна, вже має декілька праць, присвячених психології історії, її методів, включаючи й інтроспекцію², а також низку студій, присвячених образу істориків, зокрема праці Віталія Андреева, Дарії Андросової-Байди, Анатолія Бойка, Степана Дровозюка, Леоніда Зашкільняка, Ірини Колесник, Андрія Портнова, Олександра Удода, Віталія Яремчука, Олексія Яся та ін.³, дослідження означеної проблеми все ще перебуває на початковому етапі. Віталій Яремчук окреслив образ радянських істориків постсталінської доби⁴, Андрій Портнов одним з перших розглянув культурно-політичний феномен української радянської історіографії, підкресливши, що вона не була суцільно безособовою, що в ній взаємодіяли різні практики, мотивації і кар'єрні типи, але завжди вона підозрювалась у націоналізмі, мала менше простору та умов порівняно з Москвою та Ленінградом для свого розвитку⁵. Через призму постаті Федора Павловича Шевченка, на основі аналізу його ментальності, як українського радянського історика, Ірина Колесник опрацювала складові моделі дослідження теми, виокремивши соціокультурне тло, на якому формувався історик та політичні умови, в яких він жив і працював, стиль мислення, психолого-діяльнісний аспект творчості тощо⁶. Леонід Зашкільняк, відстежуючи вплив спадку радянської версії історії на сучасну українську історіографію, зазначив, що її творці перебували під пресом компартійної ідеології та

¹ *Фатеев А.В.* Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. М., 1999. 261 с.

² *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття. К., 1998. 988 с.; *Роменець В.А.* Психологія творчості: навч. посібн. К., 2001. 287 с.; *Занюк С.С.* Психологія мотивації: навч. посібн. К., 2002. 304 с.; *Левчук Л.Т.* Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: навч. посібн. К., 2002. 255 с.; *Рибалка В.В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-понятійного апарату): навч. посібн. К., 2003. 204 с.; *Помиткін Е.О.* Психологія духовного розвитку особистості. К., 2005. 280 с. та ін.

³ *Удод О.А.* Кость Гуслистий – історик України. К., 1998. 176 с.; *Андросова-Байда Д.О.* Українська історична наука 1920-х рр.: образ жінки історика: автореф. дис... канд.іст.наук. К., 2010. 20 с.; *Портнов А.* Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. К., 2011. 237 с.; *Колесник І.І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. 566 с.; *Андреев В.* Психобіографія в українській історичній науці 1920-х рр. // Ейдос. Вип.7. К., 2013. С.185-194; *Ясь О.В.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). К., 2014. У 2-х част.: Ч.1. 587 с.; Ч.2. 650 с. та ін.

⁴ *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009. 524 с.

⁵ *Портнов А.* Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. К., 2011. С. 228-229.

⁶ *Колесник І.І.* Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Укр. істор. журн. К., 2005. №5. С.178.

соціально-економічного детермінізму, під впливом синдрому провінціалізму та міфотворчості⁷. Деяких аспектів створення колективного образу радянських істориків торкнулися й інші дослідники, зокрема Сергій Білокінь, Володимир Ващенко, Сергій Водотика, Ігор Гирич, Георгій Касьянов, Анатолій та Віктор Коцури⁸, а також автор цієї статті⁹. Окремі сюжети статті перегукуються із публікаціями істориків української діаспори¹⁰ та зарубіжних дослідників¹¹.

І все ж, поставлена тема заслуговує самостійного розгляду, насамперед у контексті залучення методу інтроспекції. Її актуальність зумовлюється кількома чинниками. *По-перше*, дослідження з психології історії лише започатковуються, а вони відкривають нові можливості для реалізації принципу антропологізму в історичній науці. *По-друге*, радянські історики, окрім тих, що відійшли у вічність або припинили фахову діяльність, нікуди не зникли, більшість з них ще займаються викладацькою роботою, публікують свої студії. У суспільній та історичній свідомості у тій чи іншій формі побутує спадщина радянської історіографії. Очевидно, не є випадковим те, що українській пострадянській історіографії значною мірою властива еклектика. *По-третє* частина пострадянських істориків, посідаючи

⁷ *Зашикільняк Л.О.* Замітки про сучасну українську історіографію // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К., 2009. №15. С.13-29.

⁸ *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УРСР 1920-х років. К., Херсон, 1998. 172 с.; *Коцури В.П.* Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр. Історіографія проблеми). К., 1998. 506 с.; *Коцури В.П., Коцури А.П.* Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці, 1999. 519 с.; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. 448 с.; *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні проекти // Генеза. К., 2004. №4. С.57-73; *Ващенко В.В.* Від самопрезентації до методології: психобіографічний вимір історіописання М.Грушевського. Дн-ськ, 2007. 324 с.; *Гирич І.Б.* Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль, 2012. 488 с. та ін.

⁹ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. К., 2012. 512 с.; *Його ж.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Ейдос. Вип.7. К., 2013. С.371-381 та ін.

¹⁰ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків// Записки НТШ. Париж, Чикаго, 1962. Т.СLXXIII. С.7-111; *Оглоблин О.* Як більшовики руйнували українську історичну науку // Український історик. 2000. №1-2-3. С.16-53; *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 1993. Vol.18. no.1/2. P.33-54.

¹¹ *Сидорова Л.А.* Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуальные черты // История и историки: историографический вестник. М., 2005. С.208-223; *Її ж.* Советская историческая наука середины XX века: синтез трех поколений историков. М., 2008. 294 с.; *Кныш Н.А.* Образ советской исторической науки в первое послевоенное десятилетие / Дис... канд.ист.наук. Омск, 2009. 250 с.; *Malina M.* The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917-1991. N.Y., 1992.

ключові позиції в організації історичної науки, у видавничій діяльності, а також у керівництві докторантами та аспірантами, продовжують справляти пріоритетний вплив на підготовку та формування кадрів професійних істориків, на тематику досліджень. І, *по-четверте*, цивілізаційний вибір України, інтеграція української історіографії у європейський і світовий історіографічний простір настійно диктують подальше очищення науки від збанкрутілих методологічних нашарувань та стереотипів радянської доби, створення нового іміджу сучасного українського історика.

Пропонована розвідка має за *мету*: а) розкрити пізнавальний потенціал методу інтроспекції для дослідження образу українського радянського історика; б) на основі власних спостережень, джерел особового походження і текстів наукових досліджень змоделювати образ радянського історика в розрізі різних поколінь, наукових шкіл, світоглядних орієнтирів та комунікаційних зв'язків; в) сформулювати низку пропозицій щодо подальших досліджень і врахування уроків минулого в підготовці фахових істориків. Реалізуючи цю мету, автор не претендує на повну об'єктивність оцінок та характеристик конкретних істориків, а водночас усвідомлює, що багато істориків тоталітарної доби були радянськими істориками в Україні, а не українськими в етнополітичному розумінні.

Час, що минув після появи наукового терміну «інтроспекція», визначеного Рене Декартом та Джоном Локком як один із методів психологічних досліджень, його осучаснення Вільгельмами Дільтеєм та Вундтом як методу саморозуміння і самооцінки людини, її поглядів, способу самовизначення власного досвіду, інструменту описової психології історії, повністю підтвердив універсальність цього методу і можливість його застосування в історіографії, насамперед для конструювання індивідуального та колективного образу історика. Його ефективність залежить від здатності історика до інтроспекції, готовності заглибитись в самоаналіз власного життя, порівняти себе з іншими. До носіїв інтроспективної інформації радянських істориків відносимо джерела особового походження: автобіографії, щоденники, спогади, листування, особисті архіви, бібліографічні матеріали. У цьому зв'язку заслуговує підтримки ініціатива Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, який у 2010 р. оприлюднив унікальну метабібліографію науковців України ХХ-ХХІ століть (до покажчика включено понад 100 назв з історичних наук)¹². За цією методикою можна було б створити своєрідну бібліографічну карту істориків, враховуючи наявні персональні покажчики та біобібліографічні довідники¹³.

¹² *Науковці України ХХ-ХХІ століть: метабібліографія* / Укл. М.Г.Железняк та ін. К., 2010. 472 с.

¹³ *Українські історики ХХ століття: бібліографічний довідник*. Вип.2, ч.1,2,3. К., 2003-2006.

На жаль, радянські історики не дуже щедри на спогади. Здебільшого це російські автори¹⁴, оцінки історіографічної ситуації яких у тій чи іншій мірі стосуються й України. Одними з перших із них були спогади Олександра Некрича, відомого в добу згорання хрущовської відлиги за працею «1941. 22 июня», опублікованою в 1965 р. 50-тисячним накладом у московському видавництві «Наука». До речі, мені, як і багатьом моїм колегам – тодішнім аспірантам Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка, вдалося з нею ознайомитися, адже невдовзі її заборонили, вилучили з фондів. І от у 1979 р. в Лондоні побачили світ спогади О.Некрича «Отрешись от страха» з викладом біографії своєї «громадянської страти». Він згадував епізод розмови в парткомісії ЦК КПРС і її ключове питання: «що, на вашу думку, важливіше – політична доцільність, чи історична правда?». Історик вибрав правду і поплатився: був виключений з КПРС, а згодом фактично депортований із СРСР. Лейтмотив його спогадів: «Не боятися і не зраджувати пам'ять!»

Цікавими з погляду інтроспекції є спогади відомого російського Юрія Афанасьєва «Феномен советской историографии», в яких автор характеризує радянську історичну науку як науково-політичний феномен, гармонійно вмонтований у систему тоталітарної держави і пристосований для обслуговування її ідейно-політичних потреб. Вона, з одного боку, була репресована, пресувалася, піддавалася переслідуванню, а з другого, сама виступала засобом репресій, оскільки спотворювала і фальсифікувала історію, деформувала свідомість, насаджувала міфи, сприяла режиму і його каральним органам боротися з інакше думаючими¹⁵. Серед українських авторів можна назвати фрагменти споминів Ярослава Дашкевича, щоденника Федора Шевченка, книгу харківського історика Івана Рибалки «Така наша доля» та ін., а також декілька ювілейних видань на пошану істориків¹⁶. Ярослав Дашкевич, оглядаючи радянські часи свого творчого шляху, зазначив: «Був я поганим істориком, бо намагався писати й говорити правду – правду про Україну і українську націю – не лише чужинцям, але й власному народу... Був я поганим істориком ще й тому, що не був покірним і не намагався нікому служити, – крім України і українського народу»¹⁷.

Відсутність прямих інтроспективних відомостей може частково компенсувати метод зчитування інформації з наукових текстів про їх авторів.

Адже текст, його зміст, мова, характер письма – дуже важливе джерело інформації для створення образу історика, наукової лабораторії, дозволяє

¹⁴ Пушкарев С.Г. Воспоминания историка 1905-1945. М., 1999. 112 с.; Поляков Ю.А. Минувшее. Фрагменты. / У 2 кн. Кн.2.: Воспоминания историка. М., 2011. 443 с.; Гуревич Ф.Я. История историка. М.-СПб., 2012. 285 с. та ін.

¹⁵ Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. М., 1996. №5. С.146-168.

¹⁶ Рибалка І.К. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. Х., 1999. 200 с.

¹⁷ Дашкевич Я. «Учи не ложними устами сказати правду»: історична есеїстка. К., 2011. С.295.

простежити через його творчість, становлення та еволюцію поглядів, методологічних підходів, встановити тематичну зацікавленість, світоглядні орієнтири. (Хоча перехід сучасних істориків на роботу з комп'ютером набагато зменшив потенційний обсяг відповідної інформації). Відомості про втручання в текст рецензента, цензури, редактора, видавця, порівняння рукопису або його електронного варіанту з видрукованим матеріалом можуть суттєво доповнити інформацію про позицію автора статті чи монографії. У цьому зв'язку варті уваги студії Олексія Яся над підготовчими матеріалами і статтями Ф.П.Шевченка: «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», «Про суд історії» та «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки», його висновок про постійний конфлікт ученого між офіційним каноном радянської історіографії і намаганням створювати повноцінну і правдиву історію українського народу¹⁸.

Радянська доба та її репресивний режим сформували і насильницькими методами насаджували особливий *генетичний код історика* як ідеологічного бійця комуністичної партії, інтернаціоналіста в спотвореному трактуванні цього поняття, оборонця чистоти марксизму-ленінізму і борця проти буржуазно-націоналістичної ідеології. Такий образ органічно впливав не тільки із абсолютної централізації науки, партійного та гебістського контролю за тематикою і змістом праць, повної відсутності свободи творчості, але й із функцій історичної науки та особливостей історіографічної ситуації в умовах тоталітаризму, покликаних обслуговувати партійно-радянську систему і виправдовувати її політику. Його основні *параметри*: а) за соціальним походженням – це були учасники революційних подій, соціалістичних перетворень, Великої вітчизняної війни, вихідці із робітничих і селянських родин, але вже в часи брежнєвщини частково відкрився шлях для вихідців із родин службовців та інтелігенції; б) за партійністю: серед наукових співробітників історичних установ та викладачів історії усіх ланок системи освіти переважну більшість складали комуністи і комсомольці; в) за статтю: до середини 1960-х рр. серед істориків домінували чоловіки, а вже у 1980-х рр. пальма більшості перейшла до жінок; г) за національним складом: залишаючись інтернаціональним з домінуванням росіян, особливо до середини 1950-х рр., простежувалась чітка тенденція збільшення питомої ваги українців, у т.ч. вихідців із села. Подібні тенденції торкнулись й вікової характеристики істориків, оскільки була розширена підготовка науково-педагогічних кадрів через аспірантуру та докторантуру як в УРСР, так і в Москві та Ленінграді.

Перше покоління українських радянських істориків почало формуватися в часи, з одного боку, представників старої школи Володимира Антоновича – Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Осипа Гермайзе, Дмитра Яворницького, Михайла Слабченка, а з другого, появи перших

¹⁸ Ясь О.В. Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька спостережень над текстами Ф.Шевченка другої половини 1940-х – початку 1970-х років // Ейдос. Вип.7. К., 2014. С.204 – 224.

марксистсько-більшовицьких істориків Матвія Яворського, Миколи Попова, Миколи Скрипника, Михайла Рубача (майже всі вони згодом піддавалися остракізму) і поступового домінування офіційної ідеології марксизму-ленінізму, пропаганди сталінізму, тобто за таких умов в одному професійному співтоваристві співпрацювали дослідники різних наукових принципів, але під партійно-державним контролем. Тоді ж в УСРР на тлі політики коренізації (українізації) була вироблена тактика маневрування, загравання з радянською владою і демонстрації лояльності у ставленні до неї. Із середини 1920-х років розпочалося тотальне витіснення з історіографічного поля «буржуазно-націоналістичної концепції» історії України М.Грушевського, примусове насадження марксистської схеми історичного процесу та ленінізація кадрів суспільствознавців. Друге покоління складалося в умовах гострої внутріпартійної боротьби, масових репресій, голодомору, сталінізації кадрів та «ждановщини». Якщо у формуванні світогляду і методологічних орієнтирів моїх учителів ключову роль відіграли одержавлення історичної науки, канон партійно-класового і формаційного підходу, визначений для неї працями Й.Сталіна та «Коротким курсом історії ВКП(б), а звідси догматизм, схоластика, цитатництво, кон'юнктура, то моє покоління входило в історичну науку в умовах хрущовської відлиги, шістдесятництва, а водночас і запанування ідеологічної схеми та міфологізації української історії, визначених ЦК КПРС у зловісних «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654-1954»), зокрема своєрідне узаконення керівної ролі КПРС та історичної місії «старшого брата» в українській історії. Вже у студентські роки я зіткнувся з істориками, які демонстрували подвійну мораль та підходи, промиваючи наші мізки. Їх праці були просякнуті апологетичним прославлянням «величі та мудрості» Сталіна, а після XX з'їзду КПРС вони ж виступали критиками культу його особи, викривали помилки і прорахунки вождя. Кожен етап радянської історії, не дивлячись на «окремі недоліки», їм представлявся як прогрес, як рух до світлого майбутнього.

Мій шлях історика – складний і суперечливий, він багато в чому подібний до життєвої долі моїх однолітків. У радянські часи займатися національною історією у прямому розумінні слова було не тільки не можливо, але й небезпечно. Як і більшість моїх ровесників, чие формування співпало з постсталінською добою і хрущовською відлигою, ми усвідомлювали, який великий злочин учинили Сталін та його поплічники супроти українського народу, але наївно вірили, що радянська система спроможна розірвати із сталінізмом, самоочиститись, гуманізуватись, що восторжествує ідея «соціалізму з людським обличчям», а тому більшість із нас демонстрували лояльність, хоча й відносно критично ставились до неї, пристосовуючись і співпрацюючи з владою, особливо в царині освіти і підготовки фахівців, бо саме ця сфера допомагала українцям вижити, берегти себе як націю, свою історичну пам'ять, самобутню мову, культуру, традиції. Займаючись історіографією, мав можливість співставляти праці різних істориків і їх погляди на ті чи інші події минулого, навчився читати те, що

приховувалось за рядками критики так званої буржуазно-націоналістичної історіографії. Ось чому мене з молодих літ супроводжувала певна роздвоєність особистості, подвійність оцінок того, що ми бачили і того, що ми чули в офіційній інтерпретації, доводилось підлаштовуватись під обставини (позначилось висунення на комсомольську, а відтак на партійну роботу), витримувати докори за своє «західняцьке» походження, пасувати перед цькуванням за «ідейні збочення», а то й публічно визнавати їх. Працюючи короткий час у відділі науки і навчальних закладів ЦК КПУ та помічником секретаря ЦК, намагався відвести вогонь критики і переслідувань щодо відомих істориків Ф.Шевченка, О.Апанович, М.Брайчевського, Р.Іванової, Ю.Пінчука, Я.Дзири та ін.

Важливою подією у моєму становленні як історика була участь у XIII Міжнародному конгресі історичних наук (серпень 1970 р.). Глибоке враження справили доповіді видатних зарубіжних істориків, представників школи «Анналів», особливо щодо застосування математичних методів в історичних дослідженнях. Гострими були дискусії на засіданнях секцій по методології, історії континентів, історії 2-ї світової війни. Водночас обурювало те, що українські історики фактично не мали представницького голосу, оскільки входили до складу делегації істориків СРСР, якій напередодні відкриття Конгресу були оголошені директиви і настанови партійних босів М.Сулова та С.Трапезникова: «відстоювати марксистсько-ленінську концепцію історичного процесу», «дати бій буржуазним історикам», «не йти ні на які особисті контакти з ними». З цією метою в рамках Конгресу проходив симпозіум «Ленін та історична наука».

На моєму історіописанні та світогляді вкрай негативно позначились стагнація історичної науки під тиском ідеологічних переслідувань часів брежнєвщини, погроми українського інакодумства, дисидентського і правозахисного руху, розправа над Петром Шелестом, прихід до керівництва в Україні рафінованого русифікатора В.Щербицького та його ідеологічного поплічника В.Маланчука, вимивання національної свідомості. Кожен з радянських істориків перебував під наглядом не тільки партапарату, але й спецслужб, маючи при цьому вибір: або писати для шухляди, або взагалі не писати, але, щоб вижити треба було виявляти лояльність і виконувати партійні замовлення, реалізуючи у такий спосіб свій творчий потенціал.

Разом з тим, було б великою помилкою за загальною характеристикою співтовариства радянських істориків як формальної ідентичності ідеологічного характеру не бачити регіональних і фахових груп та індивідуальності кожного історика як особистості. Попри деякі спільні риси, українські історики дещо відрізнялися від радянських істориків загалом, насамперед від російських. Ці особливості зумовлювались не тільки провінціалізмом по відношенню до Москви, але й рівнем подвійної лояльності більшості з них, співвідношенням загальносоюзної та української проблематики. Помітними були й регіональні відмінності в акцентах та актуалізації деяких подій, у тематиці досліджень істориків, що формувалися і працювали у центрі

України, на сході і заході. При цьому більшість з них об'єднувало те, що за межами історіописання залишалася звичайна людина та її повсякдення. Вони оспівували правлячу партію, вождів, героїв війни і п'ятирічок, «народні маси». Жертви воєн виправдовувались необхідністю захисту соціалізму, мільйони смертей від голодної смерті в умовах насильницької колективізації пояснювались перегинами на місцях і продовольчими труднощами тощо. Разом з тим, з висоти сьогодення стає зрозумілим, що навіть за радянських умов і мені можна було робити більше, у тому числі й на посаді заступника директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, проректора з навчальної роботи Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, за що дорікаю собі. Водночас відношу себе до патріотично налаштованих українців, включених у радянську систему і лояльно настроєних до неї, які, на думку Дмитра Павличка, займаючи ті чи інші посади, намагалися чесно і самовіддано працювати для українського народу і не переставали мріяти про суверенну Україну, добре розуміючи, що вона не впаде з неба, не народиться в Америці чи десь у Європі. «Вона може постати лише з тієї нашої пригнобленої нації, вона може вирости тільки з нашої землі»¹⁹.

Найбільшу ідеологічну заангажованість виявляли українські історики КПРС, представники так званої історико-партійної науки, яка була вмонтована в командно-адміністративну систему, займала особливе, привілейоване, нерідко зверхнє становище порівняно з іншими галузями знань і була покликана стояти на сторожі «чистоти» марксизму-ленінізму. Вони входили до номенклатури партійних органів, а кількісно втричі перевищували загальну чисельність усіх істориків в Україні (близько 2 тис. чол.)²⁰. Проте і ця – «елітарна» група, яка відстоювала пріоритет партійної історії щодо громадянської, теж не була однаковою та монолітною. В ній, поряд з фанатиками марксизму-ленінізму та інтернаціоналізму, проглядалась, хоч і невелика частка націонал-комуністів та нонконформістів, які поділяли ідеї українського автономізму, хоча й контрольованого. На підтвердження цього приходиться згадка про колектив кафедри історії КПРС Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, де я проходив аспірантську підготовку. Серед її професорів виділялися дві протилежні постаті майже однолітків: завжди «офіційний» і ортодоксальний Олексій Бородин, за яким збереглася кличка «комісар», та з почуттям гумору Іван Шевченко, якому за посріблену бороду студенти і аспіранти дали люб'язні назви «дід» або «борода». Перший з Полтавщини, другий – з Чигиринщини, але рівень самоусвідомлення української ідентичності у них був різним. Якщо О.Бородин подавав себе «інтернаціоналістом», писав про «перемогу ленінської національної політики на Україні», постійно закликав дотримуватись партійності, піддавати критиці «український буржуазний націоналізм», висвітлювати радянську історію по висхідній прогресу – від перемоги до

¹⁹ Літературна Україна. К., 2007. 17 травня. С.7.

²⁰ За дальший розвиток історико-партійної науки // *Комуніст України*. К., 1991. №6. С.48-56.

перемоги, від висоти до висоти, читав лекції виключно російською мовою і здебільшого спілкувався нею, то І.Шевченко не цурався своєї українськості, досліджував історію українського робітничого руху, ходив у вишиванці, розмовляв українською, контактував із представниками української інтелігенції – А.Бучмою, Б.Гмирею, С.Козловським, М.Рильським, П.Тичиною. П.Вороньком, А.Малишком, творчої молоді – М.Вінграновським, Б.Олійником, І.Драчем, Д.Павличком та ін., а в неформальних розмовах торкався «заборонених» тем, згадував репресії, насильницьку колективізацію і трагедію голоду в Україні. До речі, наприкінці 1930-х рр. за доносом і підозрою у зв'язках з буржуазними націоналістами І.Шевченка заарештували і тільки після втручання М.Хрущова – тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У – після дев'яти місяців ув'язнення був звільнений. У його працях на першому місці були не «класи» і навіть не «партія», а люди, особистості. Він любляв говорити своїм учням: «З кожної сторінки мають проглядатися живі постаті».

У публіцистиці історики із націонал-комуністів фігурують як люди «з партійним квитком і українською душею». Вони прагнули поєднати радянське трактування історії з природною українськістю, віддавали пріоритет українській тематиці, шукали у минувшині генетичний код і український інтерес. О.Ясь відносить їх до тієї частини українських інтелектуалів, котрі навіть за умов тоталітаризму намагалася усвідомлювати свій зв'язок із національною історіографічною спадщиною, хоча і в закамуюльованому вигляді²¹. Між іншим, саме ці історики в часи горбачовської перебудови, а відтак суверенізації України відіграли ключову роль в декомунізації історії, підготовці нових підручників, у забезпеченні вкладання історії України у вишах. Шукаючи пояснення цього феномену, приходимо до думки про те, що більшість істориків партії як дисципліновані люди дуже уважно відстежували і реагували на зміни і хитання, які переживала КПРС. Після кожного партійного з'їзду, пленуму ЦК вносились корективи в оцінки минулого, в навчальні програми, оновлювалась методична література. Поширеним був жарт, що навіть ортодокси «хитаються разом з лінією партії». Так було і на межі 1980-1990-х рр., коли, за усталеною інерцією, партійні історики в черговий раз «хитнулися», підтримавши горбачовську перебудову, а відтак Декларацію про суверенітет, Акт проголошення незалежності України. Більшість із них не просто поміняли орієнтацію, а відійшли від збанкрутілої марксистської методології, активно долучилися до глибинних змін в історичній науці, водночас деякі з них продовжувалися залишатися на старих позиціях.

За радянських часів легше було археологам, історикам, що досліджували античні, давні та середньовічні часи, які здебільшого намагалися займати нейтральну ідеологічну позицію, хоча і їм доводилось шукати

²¹ Ясь О.В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). К., 2014. У 2-х част.: Ч.2. С.407.

аргументацію в марксистських цитатах. Була й третя категорія істориків, які не визнавали керівну роль компартії, не сприймали її політику, висловлювали свою незгоду з нею. Серед дисидентськи налаштованих істориків можна назвати Олену Апанович, Сергія Білоконя, Михайла Брайчевського, Івана Бутича, Ярослава Дашкевича, Ярослава Дзиру, Бориса Мозолевського, Валентина Мороза та ін. Останній був арештований в 1965 р. і засуджений за «антирадянську агітацію і пропаганду». Він відомий своїми публікаціями «Репортаж із заповідника імені Берії», «Хроніка опору», «Серед снігів», які поширювались самвидавом. Більш лояльними до режиму, але проукраїнськими за світоглядом, були Іван Бойко, Іван Гуржій, Вадим Дядиченко, Степан Злупко, Раїса Іванова, Я.Ісаєвич, Володимир Калініченко, Олександр Карпенко, Микола Ковальський, Станіслав Кульчицький, Олена Компан, Степан Королівський, Іван Крип'якевич, Степан Макарчук, Степан Павлюк, Юрій Пінчук, Іван Рибалка, Юрій Сливка, Микола Супруненко, Віталій Сарбей, Федір Турченко, Зоя Хижняк, Юрій Шаповал, Федір Шевченко та ін. За підфарбованим по-марксистськи фасадом історії України вони намагалися хоча б у завуальованій формі утверджувати її національне бачення.

У середовищі радянських істориків досить поширеними були такі явища як прислужництво режиму, конформізм, тобто зміна поведінки, поглядів під впливом певного колективу і пристосування до його підходів та оцінок. Це відбивало пріоритет підготовки колективних праць, створення аналогічним способом підручників. Проявлявся й нонконформізм, хоча й рідше, тобто генерування окремими істориками нових ідей, відхилення від загальної поведінки, здатність відстоювати свою точку зору. Можна згадати монографії Олени Апанович «Збройні сили України першої половини ХУІІІ ст.», Раїси Іванової «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (2-а половина ХІХ ст.)», працю Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» як реакцію на офіційне трактування Переяславської ради. Своєрідним дзеркалом радянської історіографії в Україні, її підневільного становища і кон'юнктурних орієнтирів можуть слугувати автура, тематика та ідеологічна спрямованість статей, які публікувалися на сторінках міжвідомчих наукових збірників з історії та «Українського історичного журналу», що був офіційним органом Інституту історії партії при ЦК КПУ та Інституту історії АН УРСР²². Редакційні статті журналу здебільшого орієнтували істориків на засвоєння першоджерел, під якими розуміли праці класиків марксизму-ленінізму і документи КПРС, на партійну та класово-методологічну непримиренність і безкомпромісну боротьбу за «чистоту марксистської теорії», з будь-якими проявами буржуазної ідеології, насамперед «українського буржуазного націоналізму».

Для характеристики ментальності радянського історика, його позиції та нещирості І.Колесник застосовує образ давньоримського бога дверей, входу і виходу *Дволикого Януса*, якого зображали з двома обличчями – бородатого

²² www.histore.org.ua./dspace.nbuv.gov.ua_journal

старця, який дивиться в минуле, і молодого юнака з поглядом у майбутнє. З цим символом двох одночасних поглядів людини на одну і ту ж подію, явище пов'язані такі негативні риси як подвійна мораль, лицемірність, лукавність, нещирість. Не були рідкісними й деякі інші аморальні вчинки частини істориків, факти доносів, наклепів, написання чорних (закритих) рецензій, анонімок. Не оминули істориків характерні для радянської доби такі явища як безбожництво, лицемірство, заздрість, конфліктність, заляканість та ін. Радянський режим широко використовував метод «батога і пряника» у мотивації істориків, заохочуючи найбільш відданих і послухних шляхом нагородження, висунення на вищі посади, та караючи тих, хто відступав від ustalених норм. У таких випадках створювалися штучні перешкоди у публікації праць, захисті дисертацій, застосовувались і покарання у вигляді звільнення з роботи, пониження в посадах, публічної критики, примушування до покори, послухності, самокритики, самобичування, розкаювання і т.д.

Самоаналізуючи свою творчість і поведінку як історика (а я пройшов шлях від учителя історії середньої школи, викладача вишу до завідувача кафедри, проректора університету і директора інституту суспільних наук), багато в чому розкаююсь, насамперед за сповідування подвійних стандартів, хоча й відношу себе до тих істориків, хто стояв на національно-орієнтованих позиціях. З одного боку, вони намагалися подобатися апаратній верхівці, вихваляли керівну і спрямовуючу роль КПРС, пропагували її політику, критикували буржуазно-націоналістичну історіографію, а з другого, сумнівалися у правильності цієї політики, слухали заборонені радіопередачі, виявляли зацікавлення до самвидаву і праць істориків української діаспори. Очевидно, не випадково В.Маланчук у листі М.Сусліву з копією В.Щербицькому про загрозу націонал-комунізму в Україні називав і моє прізвище. Націонал-комуністичний напрям в українській історіографії, який під впливом шістдесятництва набув національно-орієнтованого забарвлення (Михайло Марченко, Георгій Мултих, Лариса Нагорна, Анатолій Черненко, Іван Шевченко), заявив про себе в процесі підготовки багатотомної історії Української РСР та трьох видань «Нарисів історії Компартії України». Автору цих рядків довелося бути учасником гострої полеміки істориків навколо витоків КП(б)У, її тактики щодо Центральної Ради, унезалежнення від РКП(б), ставлення до УКП та партії «боротьбистів», до політики українізації тощо. Ці дискусії були спробою легітимації українського комуністичного проекту, відмінного від російського, але реакційний режим В.Щербицького не дав можливості їй розвинутися.

Із методом інтроспекції пов'язане і наукове осмислення радянської централізованої системи підготовки фахових істориків, формування їх світогляду. Наявні джерела засвідчують, що вона функціонувала під жорстким партійним контролем, базувалися на абсолютизації історичного матеріалізму, економічного детермінізму, догматичному засвоєнні марксистської термінології, зокрема таких понять як формація, партія, клас, класова боротьба, пріоритет політичної доцільності по відношенню до

історичної правди, з орієнтацією на доказування історичних фактів і процесів шляхом цитування праць класиків марксизму-ленінізму, документів КПРС та виступів її лідерів, а також дозованого включення у навчальні програми лише окремих сюжетів української історії з позицій «партійного історизму» і «всесоюзної історії».

Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що пріоритетним критерієм оцінки членів історичного співтовариства є їх фахова підготовка, включаючи теоретико-методологічну. З погляду інтроспекції вартий уваги й такий аспект проблеми як вплив на образ історика, його дослідницьку діяльність особливостей інтелектуального розвитку, загальної культури, моралі та психічного складу: характеру, темпераменту, емоцій, волі, логіки.

Підсумовуючи, зазначимо, що висловлені тут положення про значення методу інтроспекції для створення образу українського радянського історика не можна розглядати як повні та завершені. Автор намагався лише окреслити деякі підходи до вирішення проблеми, яка заслуговує на подальше дослідження, особливо в міждисциплінарному форматі: історик – психолог – фізіолог – соціолог, що дуже важливо для проникнення у внутрішній світ історика, який неминуче відбивається на характері, глибині та об'єктивності його пізнавальної діяльності. І все ж можна зробити декілька висновків і сформулювати низку пропозицій. Самостереження, самоаналіз дозволяє заглибитись у свій власний досвід, самокритично оцінити свій доробок, співставити його з надбаннями інших членів корпорації. Інтроспекція тісно пов'язана із зовнішнім спостереженням, що дає змогу порівняти себе із оточенням, із навколишньою дійсністю, із співтовариством істориків загалом.

Характеризуючи найбільш характерні риси українських істориків радянської доби, можна виокремити наступні положення: а) більшість з них були ідеологічно заангажовані, зациклені на абсолютизації марксистського трактування історії та формаційного підходу до історичного процесу, ізольовані від надбань зарубіжної історіографії; б) тоталітарний режим розглядав істориків як свою ідеологічну опору, покликану обґрунтовувати правильність політичного курсу і популяризувати його в масах; в) на зміну догматиці червоних професорів сталінського пошыву в співтовариство істориків України приходило нове покоління, одна частина якого сповідувала ідеї націонал-комунізму, український сепаратизм, а інша – дедалі критичніше ставилась до насадження догматизму, відстоювала свободу творчості.

І, насамкінець, історіографічна практика і українські реалії сьогодення, пов'язані з цивілізаційним вибором України, євроінтеграційними процесами, боротьбою із сепаратистськими проявами, диктують необхідність посилення світоглядно-методологічної та психологічної підготовки істориків, підвищення уваги до наукової розробки теоретичних і прикладних засад психології історії та психології творчості, включаючи й опанування методами інтроспекції. Українські історики мають відійти від маргінальності та успадкованої залежності від російської з її про радянськими орієнтирами історіографії, остаточно позбутися комплексу провінціалізму.

